

Vyřazování knih z veřejných knihoven prošlo v době státního socialismu dvěma vlnami. První proběhla na počátku let padesátých, druhá na počátku sedmdesátých. Přitom snahy o napravení chyb první vlny se už během tzv. obrodného procesu z konce šedesátých let nestačily dotáhnout do konce.¹ K paradoxům doby patří, že některé uvolněné knihy (T. G. Masaryka, Edvarda Beneše, Josefa Pekaře ad.) z konce šedesátých let se na počátku sedmdesátých let stěhovaly zpět do prohibity. U mnohých se tento cyklus „zákaz-návrat“ zopakoval dokonce třikrát: 1) 1939–1945; 2) počátek padesátých let až 1968; 3) počátek sedmdesátých let až 1989.² Neudržitelnost třetí represe byla v čím dál tím větší míře jasná i těm, kdo měli bdít nad československou kulturní politikou, zejména v čase *perestrojky*.³ Dost těžko se totiž dalo obhájit, že se v Sovětském svazu prohibita uvolňují, dokonce vydávají, a v Československu nikoli. Nehledě na situaci v Polsku, kde sice tamní exiloví autoři nebyli v některých obdobích oficiálně vydáváni, a tím ani půjčováni ve veřejných knihovnách, ale ani režimní marxisté si o nich nedovolili mlčet, tváříce se, že neexistují. Argument, že kupříkladu Czesław Miłosz je emigrantem, a tudíž nesmí být vůbec zmiňován, by v polských (oficiálních) diskusích neobstál. V českých médiích panovaly poměry zcela odlišné – představitelé oficiální politiky se na konci osmdesátých let dostávali do stále větší izolace. Tak Michal Černík, tehdejší předseda Svazu českých spisovatelů, na jaře 1989 přiznával, že od zahraničních bohemistů dostává dotazy, proč v knihovních fondech není například Egon Hostovský nebo kdy se u nás bude konečně vydávat dílo Milana Kundery, Josefa Škvoreckého či Václava Havla, a zároveň musel tvrdit, že zdejšími „základními kritérii jsou marxisticko-leninské principy socialistické umělecké tvorby“.⁴

Vít Richter nastoupil do Národní knihovny (tehdy Státní knihovny, SK) 1. září 1971, a to jako pomocná síla do skladiště. Věděl, že 1. dubna 1971 vzniklo v rámci SK oddělení zvláštních fondů (OZF, tzv. „ózetefko“), kde se soustřeďují *libri prohibiti* (v knihovníckém žargonu „elpéčka“). Na otázku, zda měl potřebu se do něj podívat, odpovídá: „Ne, nikdy jsem tam nebyl. Spoustu věcí jsem měl doma... a taky jsem nechtěl zbytečně prezentovat zájem.“⁵ OZF i pro něho jako zaměstnance instituce, jež ho mělo na starosti, bylo poněkud

1) Viz Zdeněk Vojtek: *Prověřování a doplňování knihovních fondů v lidových knihovnách*, Chomutov, Okresní knihovna Chomutov 1968; Jiří Vaněk: *Omezené půjčování některých fondů v letech 1948–1968*, Hradec Králové, Státní vědecká knihovna v Hradci Králové 1968.

2) Anna Bimková: „Libri prohibiti se k nám konečně navrátili“, přípr. Irena Kubernátová, *Praha* 21, 1990, č. 3, s. 10–11.

3) Jaroslav Čejka: „Kulturní politika: zásady a praxe“, přípr. Josef Hrubý, *Rudé právo* 70, 1989, č. 200, 4. 11., s. 5; Michal Černík: „Autorita tvůrčího činu“, *Kmen* 2, 1989, č. 11, s. 1, 3; týž: „Jak dál v literatuře“, přípr. Naďa Klevisová, *Tvorba* 20, 1989, č. 14, s. 2.

4) Michal Černík: „Autorita tvůrčího činu“, *Kmen* 2, 1989, č. 11, s. 1, 3, zde s. 1.

5) Rozhovor Jiřího Trávníčka s Vítem Richterem, 4. 4. 2013.

přízračné. Vědělo se o něm, vědělo se i o lidech, kteří tam pracují, dokonce se vědělo, že do něj chodí studovat i „nějací“ lidé zvnějšku, ale současně to byla jakási „jiná“ realita. Nicméně i Vít Richter postupně objevil, že tato „jiná“ realita ustavila sice svá pravidla, ale každodenní praxe se od administrativních směrnic v mnohém odchylovala. Daný protiklad je však ve svém základu dost obecný: systém administrativních zákazů a sám způsob, kterým tyto zákazy fungují, k sobě nelnou nikdy. Robert Darnton to nazývá „strukturními mezerami“.⁶ Nás bude zajímat jedna konkrétní podoba těchto strukturních mezer, jež vykazuje i jisté kuriózní rysy. Zpět k Vítu Richterovi: ten si asi na začátku normalizace sotva dokázal představit, že tato „jiná“ realita se za osmnáct let stane na jistou dobu jeho hlavním profesním úkolem. Na počátku roku 1990 dostal totiž úkol navrátit *libri prohibiti* do normálního výpůjčního režimu.

Vznik oddělení zvláštních fondů, seznamy

Základní pokyny, na jejichž základě měly být z knihoven vyčleněny tzv. závadné knihy, byly stanoveny v Politických směrnicích a metodických směrnicích pro práci knihoven jednotné soustavy v roce 50. výročí založení KSČ (1971). Nicméně už v letech 1969 a 1970 vydalo ministerstvo kultury pokyny provizorní, v nichž se uvádělo, že je potřeba se vrátit před rok 1968, přičemž je nutno přednostně vyřazovat díla (a periodický tisk) publikovaná v letech 1968–1969 a též díla poučkových a posrpnových emigrantů. K vlastnímu zřízení OZF došlo ve Státní knihovně v roce 1971 na pokyn ministerstva kultury; náplň práce a způsob organizování tohoto fondu však bylo nutno teprve vymezit. Stalo se tak v roce 1972, kdy vyšla Směrnice ministerstva kultury ČSR o zvláštních fondech tiskovin v knihovnách jednotné soustavy ČSR a Pokyny ministerstva kultury ČSR k prověrce knihovních fondů knihoven jednotné soustavy ČSR. Oba dokumenty byly schváleny ústředním výborem KSČ 31. května 1972. Určující Směrnice ministerstva kultury ČSR o zvláštních fondech definovala dvě základní kategorie závadných tiskovin:

- 1) Tiskoviny s protistátním obsahem (označené jako „P“), přičemž se jednalo o tiskoviny hanobící ČSSR a jiné socialistické země, dále emigrantské tiskoviny zaměřené proti socialistickému zřízení, trockistické a bělogvardějské tituly, tituly fašistické, propagující národnostní nebo rasovou nesnášenlivost, a tiskoviny, které jsou v hrubém rozporu se zásadami socialistické morálky.
- 2) Tiskoviny se závadným politicko-ideovým obsahem („Z“), tj. takové tituly, které byly v rozporu se základními principy socialistického zřízení.

Kategorii „P“ mohla shromažďovat jen SK ČSR a Knihovna Ústavu marxismu-leninismu, kategorii „Z“ všechny ostatní knihovny s právem zvláštních fondů.

OZF bylo uloženo vypracovat rozsah a míru závadnosti tiskovin a seznamy publikací určených k vyřazení. Souběžně s tím byl při SK zřízen Poradní sbor oddělení zvláštních fondů, později nahrazený ústřední (mezirezortní) komisí pro řízení prověrky knihovních fondů knihoven jednotné soustavy. Po celou dobu své existence mělo OZF i své externí spolupracovníky; jejich úkolem bylo především recenzování domácí a zahraniční produkce.

⁶ Robert Darnton: „Cenzura z komparativního pohledu: Francie 1789 – Východní Německo 1989“, přel. Blanka Hemelíková, in Tomáš Pavlíček, Petr Piša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 377–399, zvl. s. 382–383.

Patřili sem pracovníci nakladatelství Svoboda, Panorama, Academia, Československý spisovatel, Melantrich, Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Ústavu marxismu-leninismu Univerzity Karlovy a několika pracovišť Československé akademie věd (Ústavu státu a práva, Ústavu teorie a dějin umění, Ústavu pro filozofii a sociologii, Ústavu pro českou a světovou literaturu), Vysoké školy politické ÚV KSČ aj. Bylo stanoveno, že „vyřazené tiskoviny budou uloženy podle prostorových možností [...] ve zvláštních místnostech, do nichž bude mít přístup jen ředitel nebo jiný pověřený pracovník“.⁷

Seznam se vytvářel v letech 1971–1972.⁸ Přitom „vzhledem k závažnosti a politické citlivosti byl po projednání v ústřední mezirezortní komisi několikrát konzultován na příslušných politických místech a se Svazem českých spisovatelů“.⁹ V krátkých zdůvodněních se nejčastěji objevuje, že daný autor (nebo dílo) nevychází z marxistických pozic, angažoval se v období 1968, jde o emigranta, respektive že je poplatný „klerikálnímu názoru“ (Klement Bochořák), eventuálně se tu objevuje obvinění ze zesměšnění Sovětského svazu, objektivismu nebo utočení na „politiku strany“ (Hrabalova *Poupata*). – Byly ustaveny krajské a okresní prověřkové komise, jejichž činnost byla zahájena 13. dubna 1973 při zasedání ústřední mezirezortní komise. Na něm byli zúčastnění instruováni, jak je třeba při prověrkách postupovat, a byl též nadiktován seznam knih k vyřazení. Na toto zasedání navazovala instruktáž předsedů krajských komisí, konaná ve dnech 16.–20. dubna 1973, kde byli svoláni předsedové okresních komisí. Ústřední seznam byl v mnoha případech iniciativně rozšířen o autory toho kterého kraje. Instruktáž vypadala takto:

V jednotlivých krajských městech byli sezváni ředitelé okresních knihoven a některých dalších velkých odborových knihoven. Museli si s sebou přinést motouzem prošíty sešit s pečeti a ministerský emisar jim nadiktoval obsáhlý seznam kolem 480 položek a 285 titulů periodik. Takže po čase měl seznam budit dojem, že byl dílem ředitelů okresních knihoven, neboť byl napsán jejich vlastním písmem. Ředitelé knihoven pak byli odpovědní za to, že budou vyřazeny jmenovité knihy i z těch nejmenších knihoven v okrese. Seznam si museli dokonce pořídit i antikváři a bylo jim nařízeno tyto knihy nevypouštět.¹⁰

Metodickým řízením celé akce bylo pověřeno OZF při SK ČSR. Prioritou, časovou i ideovou, byly publikace vydané československými nakladatelstvími v tzv. krizových letech 1968 až 1969, a to buď podle klíče všechno od jednoho autora (například Ludvík Aškenazy, Ivan Blatný, Jan Čep, Ivan Klíma, Pavel Kohout, Milan Kundera, Karel Michal, Ludvík Vaculík), nebo jen některá díla (Kamil Bednář, Ota Filip, Jiří Mucha, Bohumil Hrabal, Karel Misař, Jan Trefulka ad.). Sem patřila i některá periodika z této doby (mimo jiné *Host do domu*,

7) Archiv Moravské zemské knihovny (AMZK), Moravská zemská knihovna, kt. 143, Pokyny ministerstva kultury ČSR k prověrce knihovních fondů knihoven jednotné soustavy ČSR, 31. 5. 1972.

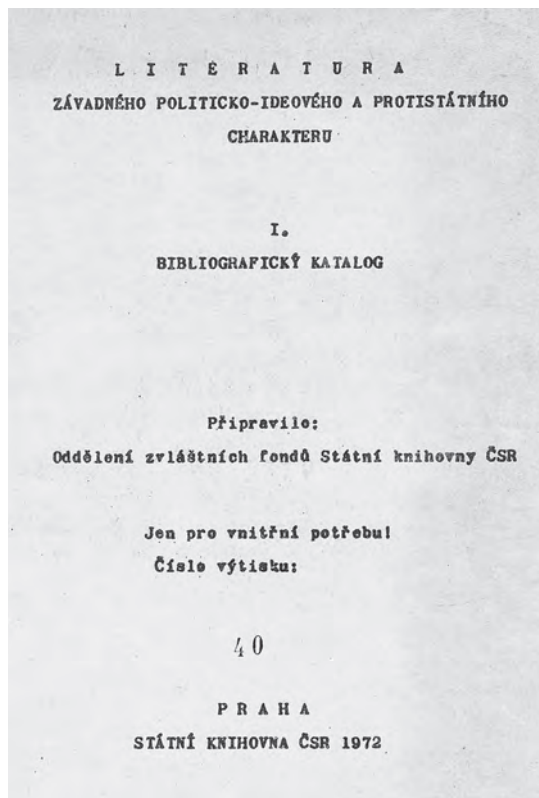
8) *Literatura závažného politicko-ideového a protistátního charakteru*, sv. 1, *Bibliografický katalog*, Praha, Státní knihovna ČSR 1972. Seznamy knih určených do zvláštních fondů vyšly v časopise *Čtenář* – srov. „Zvláštní fondy I–III“, *Čtenář* 42, 1990, č. 2–4, mimořádná příloha, nestránkováno.

9) Archiv Národní knihovny (ANK), Státní knihovna ČSR Praha (SK ČSR), Jan Kohout: Zpráva o průběhu a výsledcích prověrky knihoven jednotné soustavy na území ČSR, konané od 13. dubna do 30. června 1973.

10) Josef Hrubý: „...se uvolňuje“, *Tvorba* 24, 1990, č. 4, s. 3; k tomu i Jarmila Hrušešová: „Libri prohibiti aneb Litera scripta manet“, *Divadelní noviny* 17, 2008, č. 7, s. 14; Ivana Ondrašovičová: „Cenzúra v českých a slovenských knižnicach v rokoch 1948–1989“, *Knižnice a informácie* 29, 1997, č. 2, s. 84–87.

Reportér). Dále se vyřazovala určitá vydání jednotlivých děl, sborníky a kolektivní díla, v nichž zapovězení autoři publikovali, stejně jako díla, k nimž napsali úvod či doslov nebo je přeložili. Druhá oblast zahrnuje seznamy vyřazené literatury z padesátých let. Někteří autoři byli totiž mezitím rehabilitováni (například Laco Novomeský), nicméně drtivá většina nikoli; mnozí se po krátkém pobytu v běžném půjčovacím režimu vrátili zpátky do OZF. Do třetího okruhu patřila aktuálně vydávaná zahraniční literatura, včetně periodického tisku, jejíž obsah byl shledán jako socialistickému zřízení nepřátelský. Velmi často se však jednalo o politické postoje jeho autorů, tedy že daná osobnost napsala určitý text, podepsala nějaké prohlášení, například vystoupila na podporu českých disidentů. Na seznamy zahraničních periodik dbal Český úřad pro tisk a informace (ČÚTI), od roku 1981 Federální úřad pro tisk a informace (FÚTI).

Po této fázi katalogizační a instruktážní nastoupila fáze prováděcí. Vyřazené tituly se ve většině okresů soustřeďovaly do samostatných skladišť, přitom byl vypracován seznam knihoven, které mají právo na zřízení tzv. zvláštních fondů. Těch bylo celkem padesát devět a vedle Státní knihovny ČSR mezi ně patřily například Knihovna Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, Městská knihovna v Praze, všechny státní vědecké knihovny, Základní knihovna Československé akademie věd, Muzeum V. I. Lenina, Památník národního písemnictví. Tyto knihovny měly povinnost podávat metodickému řídicímu centru hlášení o složení fondů. Po dokončení celé akce ministerstvo kultury zorganizovalo v letech 1973 a 1976 prověrky celé akce, při nichž byly sestaveny seznamy, rekapitulující množství a druhy titulů stažených z veřejného oběhu. Takto se dozvídáme, že například Kunderova *Žertu* bylo vyřazeno 3 756 výtisků a Škvoreckého *Zbabělců* 4 638 výtisků.¹¹ (Oběh těchto

Cenzurní seznam *Literatura závadného politicko-ideového a protistátního charakteru*

Titulní strana soupisu zakázaných knih, který sestavilo Oddělení zvláštních fondů Státní knihovny ČSR v roce 1972. Pracovní skupinu schvalující zařazené beletristické tituly vedl prozaik Karel Michl, oddělení zvláštních fondů Státní knihovny řídila v době přípravy soupisu Jarmila Dubovská (dříve Waageová), zkušená cenzorka, jež se podílela na sestavování cenzurních indexů v padesátých letech.

Zdroj: *Literatura závadného politicko-ideového a protistátního charakteru*, sv. 1, *Bibliografický katalog*, Praha, Státní knihovna ČSR 1972; Eva Skaláková: „Libri prohibiti“ 70. let ve fondu Knihovny Akademie věd České republiky“, *Informace* 12, 2003, č. 2, s. 7–55.

¹¹ Viz Eva Skaláková: „Libri prohibiti“ 70. let ve fondu Knihovny Akademie věd České republiky“, *Informace* 12, 2003, č. 2, s. 7–55, zde s. 29.

titulů však zastaven nebyl, neboť desetitisíce jich zůstaly v domácích knihovnách, a byl naopak – zejména mezi městskou mládeží – velmi čilý.) Tyto revize objevily i mnoho nedůsledností či přehmatů. Někde byl například místo Artura Londona vyřazen z fondu Jack London, což je pikantní mimo jiné tím, že v Sovětském svazu šlo v sedmdesátých letech o jednoho z nejčtenějších autorů.

Realita, ani ta politická, nebyla statická a daná jednou provždy. Do oficiálního oběhu se totiž postupně dostávali mnozí ze zakázaných autorů, někteří díky tzv. sebekritice (Jiří Šotola, Bohumil Hrabal), jiní díky taktické šikovnosti a nasazení nakladatelů (Jan Skácel, Oldřich Mikulášek), takže zákonitě vznikla otázka, co s jejich předchozími díly. Působilo totiž dost nesrozumitelně, když si čtenáři mohli půjčit díla Bohumila Hrabala z let sedmdesátých a osmdesátých, ale nikoli ta z šedesátých. Čtenáři vznášeli dotazy, proč tomu tak je. Státní knihovna se proto v roce 1981 obrátila na ředitele několika nakladatelství (Academie, Melantrichu, Mladé fronty, Našeho vojska, Československého spisovatele a Panoramy) a požádala je, aby revidovali knihy svých autorů, kteří se ocitli v OZF, ale kteří mezitím už opět oficiálně publikují. Většina nakladatelství neodpověděla vůbec, některá odpověděla negativně, tedy že si danou revizi nepřejí. Pouze nakladatelství Melantrich dalo adresný souhlas s uvolněním knihy Jana Novotného *Češi a Slováci za národního obrození a do vzniku Československého státu* (1968). Knihovna zaslala dopis i tajemníkovi Svazu českých spisovatelů Donátu Šajnerovi – bez odpovědi. Svaz nereagoval ani na další výzvy. Ještě v roce 1988 se ředitel SK obracel na ministerstvo kultury, aby upozornil na neudržitelnost takovéto situace. Mezi největší paradoxy patřilo to, že ve zvláštních fondech byla uložena díla autorů, kteří se mezitím stali členy Svazu spisovatelů. SK knihovna se tak ocitla v nezáviděníhodné situaci toho, na něž se obrací nespokojenost čtenářů, ale kdo současně není s to ze své vůle s daným stavem nic udělat.

Role OZF a plechová hala v Nučicích

Státní knihovna se vedle výčitek ze strany čtenářů musela postarat organizačně i prostorově o svazky vyřazené z veřejného oběhu. Její role byla dvojitá. Jednak zajišťovala chod vlastního OZF, jednak měla na starosti svoz a uskladnění prohibit ze všech českých knihoven; s výjimkou těch, jež měly právo vybudovat si vlastní OZF (viz výše). Byla tedy nucena **knihovnický** administrovat rozhodnutí, jež bylo **politické**, přičemž ten, kdo nesl onu politickou odpovědnost, byl pro běžného čtenáře neviditelný, mimo adresný dosah jeho uživatelské nespokojenosti. Mnozí se obraceli se svými stížnostmi na vyšší instance. Takto se například v archivu Moravské zemské knihovny dochoval dopis čtenáře z 9. března 1988, adresovaný Ministerstvu kultury ČSR. Pisatel se pozastavil nad tím, že ve fondech nejsou přístupna díla T. G. Masaryka; ptá se, „proč tato situace trvá a jaký má v současné době smysl“.¹²

V OZF bylo umístěno asi 25 tisíc svazků,¹³ které lze rozdělit do několika oblastí.¹⁴

1) Literatura vyřazovaná podle výše zmíněných seznamů; 2) bohemikální literatura,

12) AMZK, Moravská zemská knihovna, kt. 143, Žádost o vysvětlení a nápravu, 9. 3. 1988.

13) V OZF brněnské Státní vědecké knihovny jich v roce 1983 bylo 5 970, sdělení Věry Jelínkové Jiřímu Trávníčkovi, 15. 5. 2013.

14) ANK, SK ČSR, Zpráva o zvláštních fondech tiskovin v knihovních fondech České republiky (předkládá V. Richter, zpravoval M. Velinský), porada vedení SK 18. 6. 1990.

zejména z exilových nakladatelství, která se do OZF dostávala prostřednictvím Státní bezpečnosti nebo Ústřední celní správy; 3) publikace, jež sice prohibity podle seznamů nebyly, ale byly do OZF umístěny kvůli nutné ochraně, aby se – zjednodušeně řečeno – v běžném půjčovacím režimu nerozkradly (šlo zejména o erotika a okultní literaturu); 4) speciální fondy, do nichž patřila zejména tzv. kolaborantská a nacistická literatura z doby protektorátu. A protože distribuce cizích (zejména odborných) časopisů procházela přes cenzurní orgán (FÚTI), stávalo se, že některé číslo bylo tu a tam vyřazeno, takže nedoputovalo na místo určení. OZF bylo místem, kde se tato „nedoputovaná“ čísla uskladovala.

Jako pracoviště s rolí metodického řízení OZF v celé části tehdejší federace se SK dostala do role uskladnitelky, čímž sama sobě umenšovala své skladovací kapacity, kterých se už na konci šedesátých let začalo nedostávat na vlastní fondy, a přidávala starost s poskytnutím servisu cizím knihám. K tomuto účelu byla vyčleněna montovaná plechová hala v Nučicích, v níž se netopilo a v níž nebyla ani instalována žádná klimatizace, takže pracovat zde bylo možné jen od května do října. Do tohoto skladu byla v letech 1978–1981 svážena prohibita z ostatních knihoven, konkrétně z pěti krajů – Středočeského, Jihočeského, Západočeského, Severočeského a Východočeského. Prohibita z Jihomoravského a Severomoravského kraje zůstala soustředěna buď v jednotlivých okresech, nebo byla svezena do skladů brněnské a ostravské Státní vědecké knihovny. Celkem bylo takto do Nučic soustředěno asi čtyři sta tisíc svazků, přičemž celkový počet všech vyřazených knih byl devět set šedesát tisíc (na Slovensku asi sto čtyřicet tisíc).

OZF začalo takto sváženou literaturu z místních knihoven postupně třídit a organizovat její uskladnění. Co to konkrétně znamenalo? Především vybalování z balíků a rozestavování na regály. Při tom se zjistilo, že v balících se nachází i velké množství knížek, které se v seznamech nevyskytují. Knihovny si takto řešily své prostorové problémy. Dále že část knih byla předána jako plesnivá a že ne všechny balíky jsou vybaveny pečeti, jak bylo nařízeno. Zdaleka ne vše se od roku 1981 do roku 1989 podařilo zpracovat (do konce roku 1988 asi jen čtvrtinu svezených publikací). Spousta balíků zůstala ve skladě tak, jak byly přivezeny. Tím byly odsouzeny k postupné zkáze. Jak uvádí ve své zprávě z roku 1990 Mirko Velinský, ředitel sektoru služeb a speciálních oddělení, dané řešení bylo pohodlné především pro knihovny, neboť ty „nechtěly nést odpovědnost za případné zneužití vyřazené literatury a naléhaly na to, aby je Státní knihovna ČSR těchto problémů zbavila a velice rády se zvláštních fondů zbavovaly“.¹⁵ Podle pamětníků probíhal svoz do centrálního skladu chaoticky. Přebíraly se balíky, aniž se kontroloval obsah. Nebylo tedy jisté, zda jsou do balíků zahrnuta skutečně všechna prohibita. Mnoho knih v té době bylo už u soukromých majitelů. Existují svědectví, že na některé knihovny se zapomnělo¹⁶ nebo že se v knihovně podařilo uchovat prohibita pro okruh knihovníků a jejich nejbližších známých. Takováto svědectví jsou doložena například z Teplic po roce 1986, tedy pět let poté, co měly být knihy podle ministerského nařízení uskladněny v Nučicích:

15) Tamtéž.

16) (dan): „Když se ‚čistily‘ knihovny“, *Jihočeská pravda* 46, 1990, č. 61, 13. 3., s. 1.

Z fabriky jsem v roce 1986 odešel do teplické okresní knihovny a tím jsem se z toho „svého prostředí“ definitivně vymanil. Knihovna byla v krásných prostorách, asi dva roky jsem půjčoval knížky a potom jsem dělal údržbáře – objížděl jsem pobočky, měnil žárovky a sídlo jsem měl ve sklepě, kde se nacházel taky fond zakázaných knih z let 1968 a 1969, takže jsem četl a četl.¹⁷

Uživatelský režim

Pravidla pro půjčování prohibit upravovala Směrnice ministerstva kultury čj. 9695/72 z 31. května 1972. Ta, jak již bylo vzpomenuo, rozlišovala tzv. tiskoviny protistátní („P“) a tiskoviny se závadným politicko-ideovým obsahem („Z“). První se mohly půjčovat prezenčně jen členům ÚV KSČ a členům vlády, a to bez zvláštního povolení, nebo jiným politickým, vědeckým a odborným pracovníkům se souhlasem ministerstva kultury. Tiskoviny „Z“ mohly být zapůjčeny politickým, vědeckým a odborným pracovníkům na základě doloženého potvrzení, výjimečně také studentům, avšak pouze se souhlasem děkana příslušné fakulty. Následující tabulka ukazuje frekvenci uživatelů OZF SK v Praze (včetně přírůstků ze zahraničí):

Oddělení zvláštních fondů SK v Praze v letech 1975–1989

Rok	Počet čtenářů	Počet návštěv	Počet výpůjček	Literatura ze zahraničí (svazky)
1975	25	152	3 067	527
1976	30	189	3 319	367
1977	43	277	3 339	580
1978	89	186	3 992	719
1979	308	607	4 500	432
1980	449	737	6 592	452
1981	318	570	4 970	186
1982	237	426	3 035	1 654
1983	309	391	2 967	751
1984	412	722	3 466	890
1985	301	712	4 878	475
1986	139	552	3 187	628
1987	140	768	3 851	112
1988	156	623	2 062	145
1989	196	983	3 905	40
Celkem	3 152	7 875	57 128	7 958

Zdroj: ANK, SK ČSR, Zpráva o zvláštních fondech tiskovin v knihovních fondech České republiky, porada vedení NK 18. 6. 1990.

17) Pavel Rajčan: „Mohl ze mě být fotbalista v šustákové soupřavě“, in Adam Drda, Karel Strachota (eds.): *Naše normalizace*, Praha, Člověk v tísni 2011, s. 99–104, zde s. 103.

Pokud jde o fungování samé, ve Zprávě o zvláštních fondech z roku 1990 se uvádí, že v okamžiku, kdy OZF zahájilo svou činnost, se ukázalo, že „buď nebude moci půjčit vůbec nic, nebo bude soustavně směrnice porušovat“, přičemž oddělení se rozhodlo pro druhou variantu.¹⁸ Protože OZF nikdy žádný seznam kategorie „Z“ nevypracovalo, nemuseli mít čtenáři povolení Ministerstva kultury ČSR, jak ho požadovala výše zmíněná směrnice. Zpráva uvádí, že povolení se vyžadovalo jen v případech, u nichž bylo podezření, že by mohlo jít o provokaci ze strany bezpečnostních složek. Pravidelně se obcházel příkaz, aby student měl povolení od děkana. Stačilo, že měl povolení od vedoucího katedry, nebo dokonce jen vedoucího diplomové práce. Pokud jde o pracovníky SK, mohli dostat žádanou knihu, pokud jim povolení podepsal ředitel jejich sektoru; v praxi však řadu žádanek podepisoval Mirko Velinský, do jehož gesce OZF patřilo. – Podle svědectví medievisty profesora Pavla Spunara, jenž začal pravidelně navštěvovat OZF na počátku osmdesátých let, se ukazuje, že uživatelský režim byl – jakkoli však zřejmě jen selektivně – ještě uvolněnější. Díky tomu, že v oddělení pracovala jeho bývalá spolužačka, mohl se postupně dostávat téměř ke všem titulům, a to bez jakéhokoli povolení. Některé knihy mu byly půjčovány i domů. Dokonce mu bylo umožněno, aby s pracovníky oddělení několikrát zajel do nučického skladu, konkrétně do té jeho části, jež byla zpracována. Zde si mohl – na přímé vybídnutí pracovníků oddělení („Oni mi řekli: Vem si, co chceš.“) – vzít to, co uznal za vhodné, což činil jak pro sebe, tak pro své známé. Sám tvrdí, že v oddělení panovala otevřená atmosféra, „nikdo nechtěl nic ničit, [pracovníci oddělení, JT] se snažili všechno zachránit“. Nesetkal se zde zkrátka s žádným ideologicky rigidním postojem. Protože „režim už byl rozložený“, tvrdí, „ani straníci už nebyli přesvědčeni o správnosti zákazů a nutnosti na ně uvalovat zvláštní režim“.¹⁹ Nutno dodat, že toto prolomení ideologických pravidel nebylo zdaleka jevem masovým, současně však ani zcela ojedinělým.

Protože se stávalo, že v OZF končila řada zabavených čísel zahraničních časopisů (*Science*, *Nature*, *British Medical Journal* ad.), byli pracovníci oddělení žádáni, aby postiženým institucím, kam dané číslo nedoputovalo, poskytli alespoň xerokopii konkrétního článku. Přitom platilo nařízení, že xerokopie lze zhotovovat jen těm knihovnám, které mají právo zvláštních fondů. Praxe však byla daleko benevolentnější – kopie se v OZF zhotovovaly téměř bez omezení všem, kdo o ně požádali.

Volný režim, tedy obcházení předpisů, panoval podle různých svědectví i v ostatních knihovnách s právem zvláštních fondů, a to v míře snad ještě nevázanější. Dana Kalinová, která za normalizace pracovala v Městské knihovně v Praze, vzpomíná, jak jim bylo umožněno brát si knihy z OZF přes noc domů.²⁰

Uvolnění

Kdybychom měli odhadovat politicko-společenské změny podle změn v oblasti prohibit, museli bychom toto datum přesunout z listopadu na leden 1989. Od tohoto data ministerstvo kultury totiž nařídilo uvolnit třetinu prohibitních titulů, další třetinu nařídilo

18) ANK, SK ČSR, Zpráva o zvláštních fondech tiskovin v knihovních fondech České republiky (předkládá V. Richter, zpravoval M. Velinský), porada vedení NK 18. 6. 1990.

19) Rozhovor Jiřího Trávníčka s Pavlem Spunarem, 30. 5. 2013.

20) Rozhovor Jiřího Trávníčka s Danou Kalinovou, 25. 8. 2011.

uvolnit v dubnu. Přitom podle Michala Černíka toto rozhodnutí bylo na ministerstvu kultury připraveno v říjnu 1988.²¹ V těchto dvou vlnách se do veřejného prostoru vracely především tituly některých již nežijících exulantů, též několika málo žijících (například Arnošt Lustig), dále pak se jednalo o tituly autorů, kteří byli již oficiálně vydáváni v domácích nakladatelstvích (Bohumil Hrabal, Jiří Šotola ad.), spisy Masarykovy a Benešovy; z beletrie se vrátila asi polovina. Ve skladech však zůstala společenskovědní literatura z let 1968 a 1969 a tituly exponovaných disidentů. Podle svědectví Víta Richtera byla v letech 1988–1989 situace v SK pocíťována jako neúnosná; objevovaly se různé požadavky a stížnosti; i straníci věděli, že se musí něco stát, „nicméně všichni se báli, nikdo si to nechtěl vzít na zodpovědnost“.²²

Z hlediska fungování nučického skladu to znamenalo vytrdit jednotlivé tituly, v některých případech je ještě vybalit z původních balíků. Při této akci se přicházelo i na všechny „triky“ knihoven, jak byly popsány výše. Listopad 1989 tento proces pouze urychlil, dává mu politickou oporu a také patřičnou medializaci. Několik médií informovalo o situaci, často i za pomoci fotek z nučického skladu s přepravkami plnými polorozpadlých knih. Předtím se takovéto kusé informace objevovaly jen na vlnách tzv. nepřátelských médií – zejména Svobodné Evropy – a v samizdatu. Dne 27. listopadu 1989 vydalo ministerstvo kultury příkaz k okamžitému navrácení prohibitních titulů do běžných fondů, přičemž veřejnosti nepřístupná měla nadále zůstat „literatura, která propaguje válku a násilí, fašismus a nacismus, rasovou diskriminaci a odporuje lidskosti“.²³ *Rudé právo* o tom přineslo zprávu, opřenu o oficiální sdělení ČTK, 1. prosince 1989. Akce je prezentována jako návrat veškeré česky psané literatury do kontextu celé československé kultury, tedy jako myšlenka, „pro kterou se vyslovil Svaz českých spisovatelů již dříve“.²⁴

Ve Státní knihovně byl celou akcí pověřen Vít Richter; šlo o to, vrátit tituly co nejrychleji do fondů jednotlivých knihoven. Byl vypracován materiál „Postup při uvolňování zvláštních fondů“, kde byly nastíněny jednotlivé etapy, hlavní zásady a materiálně-technické a finanční zajištění. Dne 7. prosince 1989 proběhla porada s představiteli ústředních knihoven krajů, kde byl probrán harmonogram i detaily, tedy například že se nepodaří vrátit přesně to, co do nučického skladu jednotlivé knihovny svezly, a že je proto nutné „vytvářet pro každý kraj relativně vyváženou kolekci“.²⁵ Některé místní knihovny se však vůči návratu svých původních titulů chovaly velmi zdrženlivě, ba i negativně. Znamenalo to pro ně práci navíc a nápor na prostor.²⁶

Co se týče OZF, hlavním úkolem bylo najít odpovídající *modus operandi*, který by umožňoval vyjít vstříc zvýšenému zájmu o tento druh literatury a zároveň ho ochránit před nenechavci. Byl rozšířen počet míst ve studovně. Porada vedení SK stanovila úkoly do

21) Michal Černík: „Autorita tvůrčího činu. Ze zprávy přednesené na plenární schůzi členů SČS“, *Kmen* 2, 1989, č. 11, s. 1, 3.

22) Rozhovor Jiřího Trávníčka s Vitem Richtrem, 22. 5. 2013.

23) AMZK, Moravská zemská knihovna, kt. 132, oznámení ministra kultury ČSR ze dne 27. 11. 1989 (čj. 13784/89).

24) (zr): „Prohibitní literatura do knihoven“, *Rudé právo* 70, 1989, č. 283, 1. 12., s. 2.

25) ANK, SK ČSR, Zpráva o zvláštních fondech tiskovin v knihovních fondech České republiky (předkládá V. Richter, zpravoval M. Velinský), porada vedení NK 18. 6. 1990; viz též Miloslava Nepovímová: „Otevíráme ‚zvláštní fondy‘“, *Metodický zpravodaj* 1989, č. 4, s. 195–197.

26) Rozhovor Jiřího Trávníčka s Věrou Jelínkovou, 15. 5. 2013.

budoucná tak, aby již bývalý OZF postupně přešel do běžného uživatelského provozu, stejně jako úkol vyřešit problém zahraniční exilové literatury. Dne 2. března 1990 vznikla mezi zaměstnanci SK petice proti tomu, aby pracovníci OZF „prováděli revizi a jakoukoli manipulaci s fondy“; příslušným pracovníkům byla vyslovena nedůvěra a byly požadovány „okamžité personální změny“. ²⁷ OZF v jiných knihovnách se rozpustily do běžného fondu, přičemž byly vesměs ponechány v režimu prezenčních výpůjček.

Závěrem: mělo to i nějaká pozitiva?

Již v prosinci 1989 byla v prostorách SK z místních fondů uspořádána výstava prohibiční literatury *Otevíráme paměť národa*. V programu vydaném k příležitosti této výstavy se mimo jiné uvádí, že „směrnice z roku 1972 podepsaná ministrem kultury Miroslavem Brůžkem byla *de facto* zločinem proti národní kultuře“, majícím za „následek nemilosrdnou likvidaci výhonků plodné názorové plurality“, čímž „objektivně napomáhala narůstajícímu kulturnímu úpadku oficiální kultury“. ²⁸ Ve stejném duchu se nesly i odpovědi z ankety zorganizované časopisem *Čtenář*; některé z nich pocházejí paradoxně i od těch, kdo byli zodpovědní za nakladatelskou politiku v době normalizace (Jiří Hájek, Vladimír Heger a Jiří Žáček). ²⁹ Doba těsně po politických změnách potřebovala zkrátka úderný jazyk s jasně ohraničenými kategoriemi, jakož i s adresně pojmenovaným viníkem.

Při hodnocení nelze prohibiční strategii časů normalizace nesrovnat s první vlnou z padesátých let. Přes veškerou represi, již byly tenkrát knihovní fondy postiženy, šlo o krok, který měl svůj svébytný náboj. Ve jménu boje o nového čtenáře se vyřazovalo to staré, co mu mělo škodit, zavádět ho na scestí atd. Jinými slovy: odvrácenou stranou tohoto mocenského zásahu byl i jistý ideově formativní program. Vedle vyřazování režim formuloval i své představy a cíle, kolem nichž dokázal vybudit nemalou energii (Fučíkův odznak, knihovnické závazky, literární důvěrníci, různá hnutí, vydávání národních klasiků, preference sovětské literatury atd.). ³⁰

To všechno však druhé vlně chybí. Tématu nového čtenáře, jeho převýchovy a potřeby nabídnout mu vhodný druh literatury (a tím ho zbavit té staré a škodlivé), stejně jako nové role knihovníka, se v padesátých letech věnovaly desítky knihovnických článků či knih. Cenzurní akci z počátku sedmdesátých let naproti tomu obestírá mlčení. Veškerá komunikace se děla pouze formou neveřejných úředních vyhlášek a prováděcích předpisů. Jednalo se o represi, kterou se navíc přiznávala neúčinnost kulturní politiky šedesátých let, tedy že sotva se kultura umožní se rozvinout, ihned se stává pluralitní, ergo nebezpečnou. Je to pouhý trest. Za co? Za šedesátá léta. Pro koho? Zejména pro ty, kdo se v nich exponovali. Postižení však byli především uživatelé knihoven (čtenáři), což v sobě zrcadlí základní komunikační paradox cenzury. U čtenářů na počátku padesátých let se věřilo, že je lze – podle sovětského vzoru – převychovat; v sedmdesátých a osmdesátých letech

27) ANK, SK ČSR, Prohlášení pracovníků Sektoru bibliografie a informací SK ČSR k personálnímu obsazení a práci oddělení zvláštních fondů.

28) *Otevíráme paměť národa. Výstava prohibiční literatury z fondů Státní knihovny ČSR*, Praha, Státní knihovna ČSR 1989, nestránkováno.

29) „Anketa“, *Čtenář* 42, 1990, č. 1, s. 2–4.

30) Podrobněji Petr Šámal: *Soustružníci lidských duší. Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí seznamů zakázaných knih)*, Praha, Academia 2009, zvl. s. 94–134.

tato ambice schází, cílem je odstavit čtenáře od nežádoucí literatury tzv. pravicových oportunistů, antisocialistických sil a emigrantů. Nicméně účinek byl v obou epochách stejný: vyřazení nežádoucích knih. – A ještě jeden rys vykazuje tento zákaz: režim byl sice nucen uvést v chod restriktivní pravidla, ale už nebyl schopen postarat se o jejich důsledné naplnění. Ti, kdo je mají administrovat, tak činí velmi nelibě; někde je dokonce ignorují, ne-li přímo sabotují.

Normalizační čistka knihoven však měla i jeden protikladný efekt. Seznam vyřazené literatury se postaral ne zrovna úzkým kruhům čtenářů o program toho, co číst. Sám autor případové studie si vzpomíná, že se – jako krátkodobý knihovník útvaru – s verzí tohoto seznamu, již s mnoha zkomolenými jmény a názvy (někde až na hranici rozluštění), setkal při své základní vojenské službě v letech 1984–1985 v útvaru 6158 v Prešově. Seznam zde totiž poměrně čile koloval, ne sice v kruzích širokých, ale mezi těmi, kteří si navzájem důvěřovali. Nejeden voják Československé lidové armády si tak při odchodu do civilu odnášel mnoho cenných položek doporučené četby. Nemohl si sice ve své útvarové knihovně dané tituly půjčit, nicméně seznam jim dodával auru něčeho zakázaného, nelegálního, a proto žádoucího.³¹

31) V obecnosti srov. též Paweł Sowiński: *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*, Warszawa, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk 2011, zvl. s. 82–83.